

STORA OCH LILLA KÄRNÄS

- två bondehemman med anor från förhistorisk tid

DET FÖRHISTORISKA KÅRNÄS

I det natursköna naturreservatet Storängsudd på Farstalandet har man funnit ett gravfält från yngre järnålder. Det utgörs av ca 25 gravar, varav 1 storhög. De övriga gravarna är mest flacka, runda eller rektangulära stensättningar. Alldeles intill gravfältet finns en kantkedja som troligen är en lämning av en husgrundsterrass och som skulle kunna vara resterna av det förhistoriska Kårnäs.

I Valdemar Seir's seglingsbeskrivning från 1200-talet, troligen är den äldre, vet man att den främsta vattenleden gick över Ingaröfjärden, Baggensfjärden och in i Baggensstäket, som då hette Harustik, för vidare färd in i Mälaren och Birka. Staden Stockholm var vid den här tiden ännu inte anlagd.

Kårnäs omtalas första gången i skrift 1400 och benämns då Kuthranaes, namnet har ändrats många gånger, andra namn- och stavningsformer har varit Quernäs, Koderäs och Koufferäs m.fl.

Storhögen

Järnåldersgravfältet i Storängsudd

Läget för det förhistoriska Kårnäs. Gravfältet är beläget bakom kullen.

VÄRMDÖ UNDER 1500 TALET

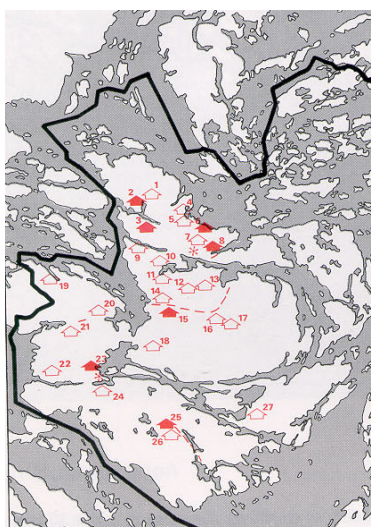
Fram till 1500-talet bebyggdes de flesta gårdarna, livet från denna tid kan vi se i lämningar såsom gravfält, husgrunder och åkertegar. Många av gårdsnamnen lever vidare och nya gårdar och samhällen har befolkats under de senaste fem århundradena. Fram till 1500-talet fanns inom Värmdö ca 25-30 gårdar och i mitten av 1500-talet hade antalet ökat till ca 130 byar eller ensamgårdar.

Värmdö skeppslag var under 1500-talet indelat i fjärdingar, från början 15 fjärdingar, men från 1539 har antalet minskat till 13 fjärdingar.

Värmdös innevånare var skärgårdsbönder. Den viktigaste näringen var det havet kunde ge, det fanns gott om fisk, men även sjöfågel och säl fångades. Fisket på hemnavattnet var nog mest till husbehov, men för de bönder som även hade tillgång till fiske på utskären i havsbandet kunde fångsten även användas till byteshandel.

Det som var avgörande för var man byggde sina gårdar och byar var närheten till vattnet och att det fanns odlingsbar mark i närheten av gården.

Förutsättningen för jordbruk och boskapsskötsel varierade stort, längre ut i skärgården var ängs- och åkermarken spridd, medan den i de inre delarna kunde hållas mer samlad till hemmanet. Tillgången på betesmark och möjligheten att kunna bärga in vinterfoder var avgörande för hur många djur, främst kor och får, hemmanet kunde hålla. Till vinterfoder insamlade man allt tänkbart material, halm och löv från bl.a. asp och hassel. Sjöfoder i form av vass och tång togs också till vara.

Gårdar eller byar, sannolikt etablerade under järnålder

■ Gårdar troligen etablerade under äldre järnålder (ca 500 f Kr – 500 e Kr)

□ Gårdar troligen etablerade under yngre järnålder (ca 500 e Kr – 1100 e Kr)

Nr 23 på kartan bredvid är Kårnäs

När man i dag vandrar på denna natursköna udde är det lätt att förstå att just denna plats bebyggdes. Kolström och Baggensfjärden möts i söder, skyddande vikar på var sida om udden och segelleden för att enkelt ta sig öster ut mot havet och västerut in mot Mälaren.

I dag ger stora ekar, hassel och andra uppländska lövträd området dess speciella karaktär, lika andäktigt vackert sommar som vinter. Någon bok och alm växer också där tillsammans med den väna Kungsängsliljan, Adam och Eva, mattor av Styvmorsviol och många fler, både vanliga och mer sällsynta växter.

Under perioden fram till 1500-talet förändrades av någon anledning villkoren för Kårnäs. Gården flyttades och delades någon gång under perioden 1400 - 1530-talet i 2 gårdar, Stora och Lilla Kårnäs. Varför detta skedde kan vi bara spekulera i: Var gården i förfallet skick, var läget inte längre det bästa eller blev det en bouppteckning efter en död husbonde och sönerna fick arva mark och bygga var sin gård och änkan stanna kvar i det ursprungliga Kårnäs? Frågorna och spekulationerna kan bli många och långa.

STORA KORNÄS

Hemmanet uppfördes längre upp, i det område som i dag heter Lillängen/Beatelund. Det exakta läget för Stora Kårnäs under 1500-talet är i dag inte lokaliserat. Min teori är efter egna efterforskningar, att hemmanet bör ha legat i området kring Beatelunds stall.

Enligt skattehandlingar från 1539, troligen det tidigaste som finns bevarat, ägdes Stora Kårnäs av bonden Oloff. Han gav i skattepenning 1½ mark, 3 st dagswerken, 1 lamb, 20 egh och 1 lispund smör.

På 1560-talet innehades hemmanet av Tönies Bengtsson, han avled 1564-65. Enligt ett köpebrev i Erik XIV:s nämnd försålde dödsboet hemmanet till Tönies Grööp, de fattigas föreståndare i Stockholms Hospital

Köpebrev i Erik XIV: nämnd:

23 juni 1565

Tönies Grööp, the fattiges förstandere i Stockholms hospitaell.

Stadfästes ett köpebreff på ett hemenn, som salige framlidne Tönies Benchtzsson, the fattiges i Stockholm spettals förmundere hade köppt vpå Wärmdöö, benempd store Koffuernäs, som haffuer waredt lagbudett, lagståndet och aldelis lagfaredt effter som thett sikh haffwer bordtt.

Fram till omkring 1630, har jag inte funnit några skriftliga belägg om ägarförhållanden, men då finner man i det historiska materialet att bönderna Karl och Anders bebor Stora och Lilla Kårnäs. De har 3 hästar, 8 kor, 11 får, 1 get och sår varsin tunna råg. I skatt lämnar de strömming, smör, ved och dagswerken.

I början av 1640-talet var Stora Kornäs anslaget först till en, sedan en annan av kammarkollegii kamrerare på deras beställning. År 1645 fick kamrerare Carl Nilssons änka, man vet att hon levde 1657, livstids förläning på Stora Kårnäs. 1646 donerades räntan till guvernören och riksrådet friherre Erik Ryning, samme Ryning som vid denna tidpunkt innehade och troligen var den som färdigställde Lemshaga. Ryning tillträdde aldrig Stora Kårnäs utan bytte bort det mot ett annat hemman. Stora Kårnäs återföll till kronan och 1657 förpantades gården till riksamiral och generalfältherren greve Carl Gustaf Wrangel, som i sin tur överlät panträkten till titel Claes Rålamb. Claes Rålamb förvärvade skattemannarätten från kronan 1672. Rålamb lät bygga ett säteri till minne av sin då avlidna andra hustru, Beata Soop.

LILLA KORNÄS

Den del som skiftades och blev Lilla Kårnäs vet vi med relativt stor säkerhet var det var beläget, ungefär 200 m västerut från Storängsudds parkering och på höger sida efter svackan. De gamla aplarna, slånbarssnåren, nyponbuskar och krusbär vittnar om det liv som en gång levts här. Den nuvarande vägen går rakt igenom det som en gång var Lilla Kårnäs by. Där finns ett flertal husrester, många eldstäder och fägata som vittnar om att det under perioder varit stor aktivitet på platsen.

Del av byområdet Lilla Kårnäs

Läget för Lilla Kårnäs under 1500 – 1600-talet

Lilla Kårnäs ägdes av bonden Hindrick och 1539 gav han i skattepenning 1½ mark, 6 dagswerken, 1 lamb, 20 egg och 1 lispund smör.

Fram till 1630-talet är uppgifterna knapphändiga och svårfunna, men då vet vi att bönderna Karl och Anders äger Stora och Lilla Kårnäs och lämnar strömming, smör, ved och dagsverken i skatt.

Lilla Kårnäs hade genom skattevrak blivit kronohemman och förlänades 1645 till generalkamreraren Mårten Pehrsson Blix. Han adlades under namnet Mårten Pedersson Blixencron och var en framstående ämbetsman som bl.a. uppgjorde den första generalhuvudboken i Sverige. Att Mårten Blixencron vistades och också bebodde Lilla Kårnäs vet vi genom de dagboksanteckningar som finns bevarade. Här följer ett utdrag ur dagboken:

25 juli 1643 Marg(are)ta kl 6 om mårgonen åt Kårnäs. (Margareta Wahle var gift med Mårten Blixencron).

6 febr 1645 Medh D Sparman in til hans Swärmodher och der til aft(on) målt(ijdh), h (ustru) Brijta i Kårnäs.

19 juli 1645 Sällskapet åt Kårnäs at slå äng(en).

28 juli 1651 Efter mid(daghen) wedh afton(e)n, jagh medh de mijna åt Kårnäs: framkommo om natten (:) i samma dagh slogho de Ängien.

29 juli 1651 Före mid(daghen) spasserede wij i Ängien, eft(er) mid(daghen) leto roo oss till Lemshagha, och besågho dess lägenheet.

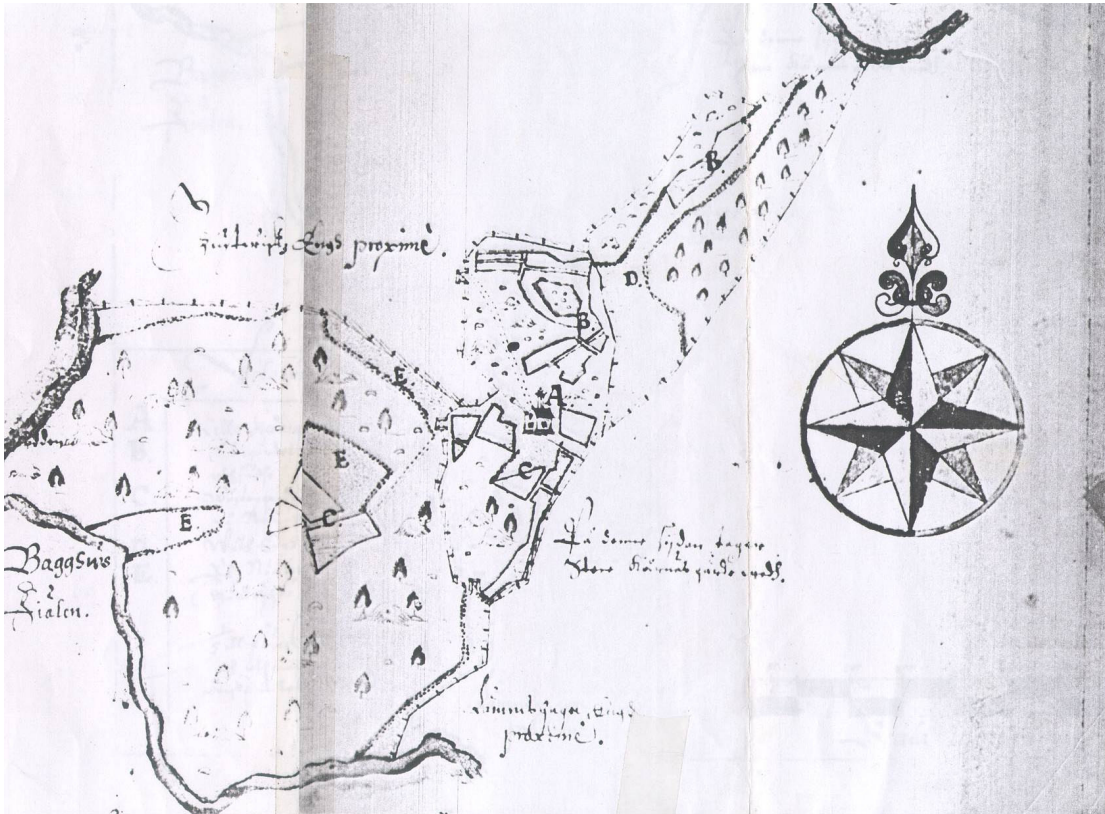
30 juli 1651 Räfsadhe de höet i sträng och Såtan, emot afton(e)n besökte wij hust(ru) Brijta i Kårnäs en stund.

1 aug 1651 Till aft(on) wahl hoos hust(ru) Brijta i Kårnäs och sed(han) hem åt, kommo hem klockan 11 om natten.

19 juli 1659 Åto mid(dagz) malt(ijdh) på Boo, och sed(han) derifrån och till Lille Kårnäs. Engien slogz och räfnade.

21 juli 1659 Spasserede wij omkring och in på gården i store Kårnäs en stund.

Vi vet att före 1670 var Lilla Kårnäs en säteribyggnad och Mårten Pederson Blixencron innehade hemmanet fram till sin död 1667. 1673 bortbytte stärbhuset gården till Claes Rålamb, ägare till Stora Kårnäs. Men först 1676-78 var det möjligt för Claes Rålamb att sammanslå Lilla Kårnäs med Stora Kårnäs (Beatelund) så att de kom att omfatta båda hemmanen i byn.

Geometrisk jordebokskarta 1630

Tack vare denna relativt nyfunnen karta från 1630, vet vi att de spår markerna bär, är lämningar från den lilla byn Lilla Kårnäs och min tidigare teori var sätesbyggnaden var belägen bekräftades. Hemgårderna från den tiden överensstämmer i stora drag med hur det ser ut i dag. Flera rester visar att byggnadernas antal var många, vi kan skönja en del av färdstråken och fägata. Vad som hände med byn efter införlivningen med Beatelund kan vi bara gissa om. Troligt är att folket bodde kvar och brukade marken på samma sätt som tidigare.

De lösfynd som har hittats inom byrådet bedöms vara just 16-1700-tal. Grunden från en parstuga finns inom byn, den bedöms vara från sent 1600 – början 1700-talet. De flesta fynden har gjorts i anslutning till grunden, bl.a. en järnxyxa, del av en passare i brons, mynt daterade så sent som 1670-tal, rester av gjutjärnsgrutor och överallt gott om handsmidd spik.

Ingången till parstugan

Vad som hände med byn och de båda gårdarna efter att de införlivats under säteri Beatelund kan vi ännu bara sja om (vidare forskning kommer förhoppningsvis att ge oss fler svar). Att markerna fortsatte att odlas och betas är det inget tvivel om, men byn, fortsatte den ungefär som förut?

Sommaren 1719 var ryssen på ett härjningståg utmed den svenska Östersjökusten, de försökte också inta Stockholm via Ingarö- och Baggensfjärden och vidare genom Stäket. De brände och plundrade allt som kom i deras väg, Bergvik, Beatelund, Tjustvik och Fasta. Var det så att även Stora och Lilla Kårnäs brändes ner och aldrig återuppbyggdes? Beatelund byggdes upp igen ett par år senare. Husgrunden i byn som bedöms vara 16-1700-tal, var det en parstuga som byggdes upp efter ryssens härjningar eller klarade sig byggnaden från att bli nerbränd?

SKÄRGÅRDSBONDEN

En by i Värmdö under 15-1600-tal bestod oftast inte av mer än 2-3 hemman. Gårdarna byggdes så att bonden kunde ha den mesta odlingsmarken intill gården, s.k. hemgården. En stor del av odlingsmarken låg långt från gården och där hade man torkklador till fodret för att under vintern lättare kunna transportera det hem till gården.

Bönder som hade närhet till havet bärgade också sjöfoder. Råg var det sädeslag som odlades mest i Värmdö, men även korn odlades. Vete på åkrarna var ingen vanlig syn och det var sällsynt att foderväxter till djuren odlades. Tittar man runt i de gamla odlingsmarkerna ser man stora fina Hasselsnår. Hasseln vårdades och sköttes med omsorg, den var en viktig foderkälla för människor och djur.

Den självägde bondens byggnad var oftast en knuttimrad omålad s.k. parstuga, taket var beklätt med näver, torv eller halm. Huset hade oftast 2 rum, en så kallad parstuga, var byggd i ett plan och med en eldstad i varje rum. I det ena rummet levdes det dagliga livet och här utfördes mångahanda hushållssysslor, man åt och sov. Eldstaden var det mest nödvändiga i de kalla och dragiga husen, dels som värmekälla men även för ljusets skull under den mörka årstiden. Det andra rummet användes vid bröllop, dop, begravning och andra högtider, det var långt till kyrkan så det var enklare att prästen kom till gården. Inredningen bestod oftast av mycket få, enkla och oftast vägghfasta möbler.

På gården fanns, förutom boningshus, omkring 15 uthus. Varje byggnad var avsedd för sitt speciella ändamål, stall, fä- och fårhus, jordkällare, badstuga och sjöbod.

Gårdar som ägdes, beboddes och brukades av adelsmän var ett säteri och om det dessutom bebyggdes ständsmässigt erhöll adelsmannen skattefrihet. Under 1600-talet bildades ca 25 säterier på Värmdö och Lemshaga. Säteri är det enda från den tiden som i dag finns bevarat i kommunen.

Det har tagit mig några år att få fram den litteratur som finns, hitta spåren i markerna som kan berätta om det liv som levdes här. Eftersom jag själv lever och verkar på denna plats är min förhoppning att kunna komma så nära historien som det bara är möjligt. Tyvärr är det som hittills skrivits om Stora och Lilla Kårnäs inte i alla hänseende överensstämmande med varandra. Min fortsatta forskning kommer jag därför, mer än tidigare, att gå tillbaka till originalmaterialet från den här tiden. Från 1600-talet sker många förändringar i form av byten, förläningar och skattehemman som återgår till kronans ägo för att skatt ej har kunnat erläggas.

KÄLLMATERIAL

Otryckta källor:

I Kammararkivet Upplands handlingar 1538:1 och 1539:3
Fornlämningsregistret

Tryckta källor:

Burell, Mats: Värmdö Skeppslag vid 1500-talets mitt. Uppsats 1981.
Historiska Handlingar 13:1. Konung Erik XIV:s nämnds dombok.
Almqvist, J: Frälsegodsens, del 2
Quist, Axel: En bok om Värmdö Skeppslag
Källman, Rolf: Skärgårdsbygd Kulturhistoriska miljöer i Värmdö kommun

Kartor:

Lantmäterienheten i Gävle
Krigsarkivet

Omslag: Lantmätare J. Nordencreutz karta från 1715

Foto:

Mimmi Öberg

Bilaga: Utdrag ur 1539 års jordebok

Skolarbete Värmdö förr och nu Ht 2002
Skrivet av Mimmi Öberg